

Stanisław Kalinkowski

Biuletyn patrystyczny

Collectanea Theologica 50/1, 165-176

1980

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

BIULETYN PATRYSTYCZNY

Zawartość: I. KOMUNIKATY. 1. Gnostycyzm. — 2. Bibliografia patrystyki polskiej. — 3. Z historii badań nad antykiem chrześcijańskim. — 4. Popularyzacja Ojców Kościoła. — 5. Polskie tłumaczenia apokryfów. II. PUBLIKACJE. 1. Publikacje o tematyce patrystycznej Studium Biblijnego Franciszkanów w Jerozolimie. — 2. „Apoptegmata”. — 3. Nowy numer „Jahrbuch für Antike und Christentum”*.

I. KOMUNIKATY

1. Gnostycyzm

Przegląd najnowszych publikacji na temat gnostycyzmu określają kolejne pozycje serii wydawniczej E. J. Brill, *Nag Hammadi Studies* (=NHS). Chodzi o tomy 10, 13, 14. Do wznowień znanych już tekstów koptyjsko-gnostyckich należy publikacja zawarta w tomie 13: *The Books of Jeu and The Untitled Text in the Bruce Codex*, Leiden 1978. Tom zawiera przedruk wydania tekstu oryginalnego K. Schmidta, tłumaczenie angielskie dokonane przez V. Macdermot oraz skromny komentarz. Tom ten powtarza więc tym samym i zamierzenia i braki 9 tomu tej serii zawierającego podobne wydanie *Pistis Sophia* (por. *Biuletyn patrystyczny* w zeszyte 4 za rok 1979).

Tom 10 *Nag Hammadi Studies* zawiera rozprawę doktorską z Harvard Divinity School: J. T. Fallon, *The Enthronement of Sabaoth. Jewish Elements in Gnostic Creation myths*, Leiden 1978. Praca ta dotyczy dwu tekstów z Nag Hammadi — *Hipostazy archontów* (Nag Hammadi Codex II, 4) i *O początku świata* (NHC II, 5). Szerszym tłem jest zagadnienie związków idei gnostyckiej stworzenia z egzegezą Księgi Rodzaju (por. W. Myszor, *Pradzieje biblijne w tekstach z Nag Hammadi*, w: J. Frankowski, B. Widła, *Warszawskie Studia Biblijne*, Warszawa 1976, 148—167). Zdaniem Fallona gnoza najwięcej zaczerpnęła z literatury apokaliptycznej i mądrościowej judaizmu. Wspominając o tych dwu utworach z II kodeksu należy odnotować trzecie wydanie tekstu *Hipostazy archontów* przez B. Layton w *Harvard Theological Review* 67(1974)351—426; 68(1976)31—101, poprzednie dwa to: R. A. Bullard, *The Hypostasis of the Archons*, Berlin 1970 i P. Nagel, *Das Wesen der Archonten*, Halle 1970 oraz nowe, drugie wydanie traktatu *O początku świata*: H. G. Bethge, jeszcze nieopublikowane (por. autoreferat w *Theologische Literaturzeitung* =ThLZ 103, 1978, 315—318) przeznaczony prawdopodobnie do serii *Texte und Untersuchungen*. Obydwa utwory wykazują wiele wątków i to nie tylko starotestamentalnych. Opracowaniem ich mitologii, jak również wzajemnych związków literackich zajął się M. Tardieu, *Trois mythes gnostiques. Adam, Eros et les animaux d’Egypte dans un écrit de Nag Hammadi* (II, 5), Paris 1974; por. surową recenzję H. M. Schenkego w ThLZ 103(1978)507—509. M. Tardieu w swej pracy prócz solidnych analiz filologicznych i literackich opatrzył dzieło tłumaczeniem obydwu utworów.

* Redaktorem niniejszego biuletynu jest Stanisław Kalinkowski, Warszawa.

Tom 14 *Nag Hammadi Studies* stanowi publikację części referatów wygłoszonych na I Kongresie Koptologicznym w Kairze: R. Mcl. Wilson (wyd.), *Nag Hammadi and Gnosis. Papers read at the First International Congress of Coptology, Cairo, December 1976*, Leiden 1978. Z przedmowy wynika, że referaty wygłoszone na tym kongresie mają być opublikowane trzema sposobami. Tematy ściśle gnostyckie weszły w skład tomu NHS XIV, ogólnokoptologiczne zostaną opublikowane w pierwszym tomie nowej serii wydawniczej jako *The Future of Coptology*, inne zaś referaty i komunikaty w czasopiśmie „Enchoria” redagowanym przez E. Lüddeckensa. Z wielu interesujących spraw NHS XIV zwrócimy uwagę jedynie na te, które orientują nas w perspektywie dalszych badań nad gnostycyzmem i tekstami z Nag Hammadi. Obecnie istnieją zasadniczo trzy zespoły badaczy zajmujących się głównie problemami gnostycyzmu w tekstach z Nag Hammadi. Stan ostatnich badań na ten temat przedstawia również referat M. Krausego, *Die Texte von Nag Hammadi*, w: *Gnosis. Festschrift für Hans Jonas*, wyd. B. Aland, Göttingen 1978, 216—243. Najważniejszym ośrodkiem przechowującym całość dokumentacji mikrofilmowej wydaje się Coptic Gnostic Project w Institute for Antiquity and Christianity w Clermont w Kalifornii. Pod kierunkiem J. M. Robinsona przygotowuje wydanie całości tekstów oraz tłumaczenie angielskie.

Dla obszaru języka niemieckiego najprężniej działającym ośrodkiem wydaje się być Berliner Arbeitskreis für koptisch-gnostische Schriften, działający w Berlinie pod kierunkiem H. M. Schenkego. O planach prac tego ośrodka informuje Schenke w NHS XIV, s. 113—116. Celem badaczy berlińskich jest przygotowanie niemieckiego tłumaczenia wszystkich tekstów koptyjsko-gnostyckich jako kontynuację dwu dalszych tomów do *Koptisch-gnostische Schriften: Die Pistis Sophia, die beiden Bücher des Jeu*. Unbekanntes altgnostisches Werk, Berlin 1962, 3 wydanie. Wydanie czwarte tego tomu, które znajduje się w przygotowaniu, będzie zawierało z pewnością komentarz oparty na tekstach z Nag Hammadi. Berlińscy badacze publikują już poszczególne przekłady najczęściej na łamach Theologische Literaturzeitung. Do wspomnianych już we wstępie do *Teksty z Nag Hammadi* (PSP 20) przekładów należy dołączyć opublikowane w latach od 1976 r.: *Egzegeza o duszy* (NHC II, 6) w ThLZ 101(1976)93—104, *Księga Tomasza* (NHC II, 7) w ThLZ 102(1977)793—804, *List Piotra do Filipa* (NHC VIII, 2) w ThLZ 103(1978)161—169. W najbliższym czasie ma się ukazać *Parafraza Seema* (NHC VII, 1) oraz *Allogenes* (NHC XI, 4). Praca zespołu berlińskiego przewiduje także publikację rozpraw doktorskich i habilitacyjnych powstałych w trakcie badań nad tekstami z Nag Hammadi. Dotąd ukazała się tylko rozprawa doktorska: W. P. Funk, *Die zweite Apokalypse des Jakobus aus Nag-Hammadi-Codex V, neu herausgegeben, übersetzt und erklärt*, Berlin 1976 (*Texte und Untersuchungen* 119). Dalsze prace wydaje się będą ukazywać również w *Texte und Untersuchungen*. Są to H. G. Bethge, *Vom Ursprung der Welt. Die fünfte Schrift aus Nag-Hammadi-Codex II, neu herausgegeben und unter bevorzugter Auswertung anderer Nag-Hammadi-Texte erklärt*, 1976, por. autoreferat w ThLZ 103(1978)315—318; A. Werner, *Das Apokryphon des Johannes in seinen vier Versionen synoptisch betrachtet und unter besonderen Berücksichtigung anderer Nag-Hammadi-Schriften in Auswahl erläutert*, 1977; D. Kirchner, *Epistula Jacobi. Die erste Schrift aus Nag Hammadi Codex I, neu herausgegeben und kommentiert*, 1977; K. Wekel, *Die drei Stelen Seth* (NHC VII, 5): *Text-Übersetzung-Kommentar*, 1977; G. Schenke, *Die dreigestaltige Protennoia* (NHC XIII) *herausgegeben und kommentiert*, 1977. W 1978 K. W. Tröger przygotował również rozprawę *Die Passion Jesu Christi in der Gnosis nach den Schriften von Nag Hammadi*. Pod redakcją tego samego autora przygotowuje się obecnie tom prac zebranych pod tytułem *Gnosis und Altes Testament* dla Evangelische Verlagsanstalt, na wzór wydanej w 1973 r. w tym samym wydawnictwie *Gnosis und Neues Testament*.

Trzecim ośrodkiem badawczym nad tekstami gnostyckimi jest uniwersy-

tet Laval w Quebec oraz Strasburg we Francji. Skupia on badaczy, którzy przygotowują wydanie tekstu koptyjskiego, tłumaczenia francuskie tekstów z Nag Hammadi oraz innych źródeł gnostyckich. Informację na ten temat podaje J. Ménard, NHS XIV, s. 108—112. Z tej serii ukazały się dotąd: J. E. Ménard, *La lettre de Pierre à Philippe*, 1977; J. E. Ménard, *L'Authenticos Logos*, 1977; J. P. Mahé, *Hermes en Haute Egypt*, 1978; Y. Janssens, *La Protennoia Trimorphe*, 1978.

Do badań nad gnostycyzmem, a w tym także nad tekstami z Nag Hammadi częściowo nawiązują również prace ośrodka studiów orientalistycznych w Tybindze. Informację na ten temat przekazuje A. Böhlig, NHS XIV, s. 131—138. Na temat gnozy ukazały się również trzy zeszyty z serii *Göttinger Orientforschungen*, VI. Reihe: *Hellenistica*, Wiesbaden, a mianowicie: A. Böhlig, *Das Agypterevangelium von Nag Hammadi*, 1974; A. Böhlig, F. Wisse, *Zum Hellenismus in den Schriften von Nag Hammadi*, 1975; K. Koschorke, *Hippolyt's Ketzerbekämpfung und Polemik gegen die Gnostiker. Eine tendenzkritische Untersuchung seiner „Refutatio omnium haeresium“*, 1975.

Wiele informacji na temat gnozy i tekstów z Nag Hammadi dostarczy również lektura referatów wygłoszonych w Sztokholmie w 1973 roku: G. Widengren (wyd.), *Proceedings of the International Colloquium on Gnosticism Stockholm 1973*, Stockholm 1977.

Wśród polskich publikacji na tematy związane z gnozą należy odnotować tłumaczenie niemieckiego artykułu zamieszczonego w *Gnosis und Neues Testament*, Berlin 1973, s. 121—148: K. Rudolph, *Współczesny stan badań nad mandeizmem*, *Studia Religioznawcze* 12(1977)147—178. Z tego samego tomu prac niemieckich badaczy znajduje się w tłumaczeniu dla „Studiów Religioznawczych” artykuł K. W. Trögera, *Die hermatische Gnosis*.

ks. Wincenty Myszor, Warszawa

2. Bibliografia patrystyki polskiej

Pod koniec 1978 roku ukazała się pierwsza część bibliografii mającej przedstawić plon zainteresowań antykiem chrześcijańskim w Polsce od początków drukarstwa aż do czasów współczesnych. Określona została jako „materiały bibliograficzne”, chociaż autorzy starali się dotrzeć poprzez najważniejsze źródła do wszystkich druków z tego zakresu, ujmując ich rejestrację pod tytułem *Recepcja antyku chrześcijańskiego w Polsce*. Zamierzona całość, ze względu na duży przedział czasu i nieoczekiwaną w pewnym stopniu obfitość materiału, musiała — dla szybszej realizacji — ulec podziałowi na tomy i części.

Opracowane zostały już materiały retrospektywne tomu I (XV—XVIII w.), z których opublikowano część pierwszą¹. Zawarte w niej zostały opisy bibliograficzne tekstów autorów wczesnochrześcijańskich oraz opracowania dotyczące tych autorów. Aczkolwiek ukazała się ona z licznymi, nie zawsze zawinionymi przez autorów wadami wydawniczymi (np. usterki korekt i opracowania graficznego, wydrukowanie erraty po rozesłaniu książki do handlu, niewydrukowanie uzupełnień), to jednak nie umniejszają one jej zasadniczej wartości i można mieć nadzieję, iż publikacja ta spełniać będzie wielokrotnie wyrażane oczekiwania specjalistów. Zwracają w tej części uwagę pierwsze polskie wydania oryginalnych greckich tekstów patrystycznych czy ich pierwsze łacińskie przekłady oraz pierwsze tłumaczenia na język polski. Równie interesujące przedstawiają się pierwsze próby opracowań teologii poszczególnych Ojców

¹ J. Czerniatowicz, Cz. Mazur, *Recepcja antyku chrześcijańskiego w Polsce. Materiały bibliograficzne*, t. I: XV—XVIII w., cz. 1: *Autorzy i teksty*, Lublin 1978, TN KUL, ss. XXVI, 95.

Kościola. Wiele jest druków o charakterze mniej reprezentatywnym (np. dewocyjnych), obrazują one jednak dobrze zainteresowania poszczególnymi Ojcami czy pismami wczesnochrześcijańskimi.

Część druga² — gotowa już do druku — zawiera opisy opracowań, w których znalazły wyraz zainteresowania problemami czy realiami życia wczesnochrześcijańskiego w piśmiennictwie polskim do 1800 r. Umieszczono więc w tej części opisy opracowań, które powstały bądź w oparciu o teksty wielu autorów wczesnochrześcijańskich, bądź odnoszą się do problemów tej epoki. Duży dział zajmuje tu również hagiografia, reprezentowana przez różnego rodzaju druki (np. liturgiczne, kaznodziejskie), świadczące również o rodzaju i rozpiętości zainteresowań okresem wczesnochrześcijańskim.

Zastosowany w tej części układ (rzeczowy) wynika z charakteru zgromadzonych materiałów i mieści się w ramach powszechnie przyjętej w bibliografiach z zakresu nauk kościelnych klasyfikacji. W pierwszym rzędzie wydzielono opracowania dotyczące świętych Kościoła starożytnego, nie będących pisarzami. Opisy druków dotyczących tych świętych umieszczono pod hasłami imiennymi. W odrębnej grupie zgromadzono zbiory żywotów świętych. W następnych działach zgrupowane zostały opracowania zajmujące się różnymi aspektami myśli bądź historii wczesnego chrześcijaństwa. Wyodrębniono opisy dzieł odnoszących się do poszczególnych dziedzin teologicznych, filozofii, prawa kanonicznego i historii tego okresu. Opracowania te, dotychczas rozproszone w katalogach i bibliografiach tego okresu (np. w wielu tomach bibliografii *Estreichera*) zostały wyłowione i zgromadzone w układzie rzeczowym w zakresie określonym przez tytuł. Ujawniło się w ten sposób wiele bardzo ciekawych druków tego okresu, jak np. pierwsze „patrologie” bądź inne opracowania teologii patrystycznej czy historii. Charakter tych opracowań podyktowany został aktualnymi potrzebami. Wskazuje na to np. duża ilość rozpraw z zakresu teologii polemicznej. Zebrane materiały świadczą o zainteresowaniu (aczkolwiek o zmiennym natężeniu) myślą patrystyczną minionej epoki oraz o udziale Polaków w ówczesnych osiągnięciach naukowych z tej dziedziny. Na końcu części drugiej umieszczono uzupełnienia do części pierwszej; całość dopełniają indeksy.

W obydwu częściach zebrane zostały materiały obejmujące pewien zamknięty okres w polskim piśmiennictwie (XV—XVIII w.), które odnoszą się do różnych przejawów życia i myśli Kościoła starożytnego, i świadczą o oddziaływaniu myśli wczesnochrześcijańskiej na piśmiennictwo polskie. Obecnie podjęto zbieranie i opracowywanie materiałów do II tomu bibliografii³, obejmującego lata 1801—1975. W odróżnieniu od poprzedniego ten tom bibliografii obejmować będzie, oprócz wydawnictw samoistnych, również artykuły z czasopism polskich tego okresu, źródeł najmniej znanych i najbardziej rozległych. Sama kartoteka czasopism, w których natrafiono na artykuły dotyczące antyku chrześcijańskiego, liczy ponad 2.000 tytułów. Przewidywany układ tego tomu ma być analogiczny do tomu pierwszego, aczkolwiek ostateczne opracowanie materiałów (i układu) nastąpi po wykorzystaniu źródeł.

Czesław Mazur, Warszawa

3. Z historii badań nad antykiem chrześcijańskim

Kardynał M. Pellegrino (ur. 1903). W tomie szkiców poświęconych działalności kardynała Pellegrino — *Il vescovo che ha fatto strada ai poveri*.

² J. Czerniatowicz, Cz. Mazur, *Recepcja antyku chrześcijańskiego w Polsce. Materiały bibliograficzne*, t. I: XV—XVIII w., cz. 2: *Problemy doktrynalne i historia wczesnego chrześcijaństwa*, maszynopis, ss. IX, 260.

³ Cz. Mazur, *Recepcja antyku chrześcijańskiego w Polsce. Materiały bibliograficzne*, t. II: 1801—1975 (kartoteka).

Testimonianze su Michele Pellegrino, Firenze 1978, s. 270 (Valecchi) — znajduje się szkic F. Bolgiani, *Michele Pellegrino e la cultura*, s. 111—180, w którym autor omawia, niestety bardzo krótko, działalność patrologiczną wybitnego uczonego włoskiego.

Erik Peterson (1890-1960). W *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa* 1(1965)1—58 tenże F. Bolgiani zamieścił źródłowy artykuł poświęcony wybitnemu patrologowi Erikowi Petersonowi pod charakterystycznym tytułem *Dalla teologia liberale alla escatologia apocalittica: il pensiero e l'opera di Erik Peterson*. O E. Petersonie zob. również S. Siniscalco w *Studium* 58(1962)45—50.

Henri Leclercq (1869-1945). *Jahrbuch für Antike und Christentum*, *Ergänzungsband* 5(1977) jest cały poświęcony jednemu z najbardziej zasłużonych badaczy antyku chrześcijańskiego Henri Leclercq. Zawiera on pracę Teodora Klausnera, *Henri Leclercq (1869-1945) von Autodidakten zum Kompilator grossen Stils*, s. 165 + 6 tablic. Bibliografia Leclercqa (s. 138—143) zawiera zaledwie 35 pozycji, jednak są pomiędzy nimi: 15 tomów *Les martyrs* (Tours 1902-1924), *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, tom 1—14, 1 Paris 1903-1939 (większość artykułów jest dziełem Leclercqa, ostatni tom dokończył H. I. Marrou), 2 tomy *Afrique Chrétienne* (Paris 1904), 9 tomów C. J. Hefele — H. Leclercq, *Historie des concils* (Paris 1907-1931), 11 tomów *Histoire du declin et de la chute de la monarchie française* (Paris 1921-1940), 2 tomy *Mabillon* (Paris 1953-1957). Źródłowa i żywo napisana praca nie tak bynajmniej błędów Leclercqa, ale też pokazuje jego wielkość. Służna jest konkluzja: „Es ist kein Zweifel, dass Leclercq als Kompilator einer der besten Vertreter dieses Teilbereichs der wissenschaftlichen Arbeit in unserer Zeit gewesen ist. Er hat ein ungewöhnliches Talent besessen, die von früheren Generationen schon erforschten und beschriebenen Erkenntnisse in ihrem bibliographischen Niederschlag zu erfassen und kritisch verarbeitet dem Forscher an die Hand zu geben” (s. 146).

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

4. Popularyzacja Ojców Kościoła

Każdy patrolog stawia sobie pytanie, jak przekazać skarby myśli patrystycznej ludziom współczesnym, inaczej — jak połączyć wydawanie tekstów i tłumaczeń Ojców opatrzonych aparatem naukowym z popularyzacją tych dzieł; jeszcze inaczej: jakie teksty spośród publikowanych trafiają czy mogą trafić do współczesnego czytelnika?

Warto więc zasygnalizować dwie inicjatywy popularyzatorskie związane z największą dziś inicjatywą patrystyczną, serią *Sources Chretiennes* liczącą już dzisiaj ponad 250 tomów.

Les Éditions du Cerf (wydawca serii *Sources Chrétiennes*, Paryż) w serii *Foi Vivante* publikuje szereg tekstów uprzednio wydanych w SCh, bez naukowych wstępów, komentarzy i tekstu oryginalnego. Komentarze i wstępy są łatwe i ograniczone do minimum wiadomości koniecznych, celem bowiem autorów jest pozwolić, by sam tekst przemówił do czytelnika. Są to: listy św. Ignacego i pisma związane ze św. Polikarpem (SCh 10), 1975, s. 115; św. Augustyn, *Komentarz do 1. listu św. Jana* (SCh 75), 1975, s. 127; Tertulian, *O chrzcie* (SCh 15), 1976, s. 120; Egeria, *Dziennik podróży* (SCh 21), 1977, s. 108, (nowy, dobry i zwięzły komentarz J. H. Delmáis).

Podobną inicjatywę współpracy z SCh podjęło wydawnictwo „Verbo”, Lisboa — Sao Paulo rozpoczynając serię *Origens de Cristianismo* pod red. A. Montes Moreira z Universidad Católica Portuguesa. Wydano w niej: św. Jan Chryzostom, *Katechezy chrzcielne* (SCh 50 bis), 1974, s. 189; św. Augustyn, *Mowy na Wielkanoc* (SCh 116), s. 229; Tertulian, *O ubiorze kobiet* (SCh 173), s. 123.

Mając wzory tych dwóch inicjatyw popularyzacyjnych warto się zastanowić, czy obok rozwijającej się serii *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy Akademii Teologii Katolickiej* w Warszawie nie należałoby stworzyć serii popularyzacyjnej, skróconej, mogącej służyć w duszpasterstwie, opartej na tomach już wydanych.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

5. Polskie tłumaczenia apokryfów

W wydawnictwie TN KUL został złożony I tom apokryfów Pisma św. w języku polskim. Obejmuje on ewangelie apokryficzne. Przekłady opatrzone są wstępami oraz komentarzem. Rozdział pierwszy obejmuje historię kanonu Nowego Testamentu, omawia powstanie apokryfów oraz podaje tłumaczenie 14 list apokryfów przekazanych przez starożytność chrześcijańską i wczesne średniowiecze (oprac. J. Banak). W rozdziale drugim omówiono ewangelie zachowane fragmentarycznie na papirusach oraz agrafa (oprac. M. Starowieyski). W rozdziale trzecim omówiono krótko Ewangelie z Nag-Hammadi — całość pism z Nag-Hammadi ma się ukazać jako kolejny tom PSP — oraz podano przekład Ewangelii Tomasza i fragmenty Ewangelii Filipa (oprac. A. Dembska, W. Myszor). W rozdziale czwartym zostały omówione ewangelie opisujące całe życie Chrystusa (oprac. M. Starowieyski, przekład ewangelii gruzińskiej G. Peradze). Obszerny rozdział piąty obejmuje tzw. ewangelie dzieciństwa: Protoewangelie Jakuba (M. Starowieyski), Ps.-Mateusza i Narodziny Maryi (K. Obrzycki), fragment ujgurski (J. Reczek), Ps.-Tomasza (M. Starowieyski), ewangelie dzieciństwa arabską (W. Dembski), ewangelie dzieciństwa ormiańską (E. Nowak, M. Starowieyski), koptyską legendę o Józefie Cieśli (T. Hergesel). Rozdział szósty zawiera utwory dotyczące Męki i Zmartwychwstania: Ewangelie Piotra (M. Starowieyski), Ewangelie Nikodema i Zstąpienie do Otchłani (M. Starowieyski, J. Wojtczak), Cykl Piłata (E. Nowak, M. Starowieyski, M. Wittlieb), Ewangelie Bartłomieja (R. Bartnicki), List Apostołów (etiopski — S. Kur, koptyski — A. Dembska, W. Myszor). Rozdział siódmy obejmuje apokryfy asumpcjonistyczne: Transitus R. Jana Teologa, Melitona z Sardes, Józefa z Arymatei i utwory drobne (M. Starowieyski). Tom kończy obszerna bibliografia (oprac. M. Starowieyski).

Utwory tłumaczono z oryginałów, jedynie w wyjątkowych wypadkach z przekładów filologicznych, jak to robili zresztą także inni tłumacze apokryfów. Niektóre z przekładów ukazywały się już uprzednio w „Tygodniku Powszechnym”, „Ruchu Biblijnym i Liturgicznym”, „Analecta Cracoviensia”. Wybór apokryfów greckich i łacińskich ukazał się w miesięczniku „Znak” (nr 275, maj 1977, s. 522—578).

Drugi tom będzie obejmował apokryficzne Dzieje Apostolskie, tom trzeci — listy i apokalipsy apokryficzne oraz dodatki nie opublikowane w dwóch poprzednich tomach. Planuje się również podjęcie prac nad apokryfami Starożytności. Ponieważ prace te wymagają szerokiej współpracy specjalistów z różnych dziedzin, szczególnie orientalistów, sławistów, polonistów (w tomie zaledwie dotknięto problemu apokryfów słowiańskich), biblistów, filologów klasycznych, patrologów, uprasza się chętnych do podjęcia prac nad apokryfami, ewentualnie już posiadających jakieś materiały przełożone, do skontaktowania się z redaktorem I tomu: ks. Marek Starowieyski, ul. Ratuszowa 5, 03-461 Warszawa.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

II. PUBLIKACJE

1. Publikacje o tematyce patrystycznej
Studium Biblijnego Franciszkanów w Jerozolimie

W publikacjach Studium Biblijnego Franciszkanów w Jerozolimie obok prac z dziedziny Pisma Świętego i archeologii biblijnej ukazują się również artykuły poświęcone bądź całkowicie, bądź częściowo tematom związanym z antykiem chrześcijańskim. Ponieważ wydawnictwa te na ogół są trudno dostępne w Polsce (katalog pism teologicznych w Polsce wymienia tylko kilka luźnych numerów *Studii Biblici Franciscani liber annuus*, a w ogóle nie wspomina o istnieniu w Polsce miesięcznika „La Terra Santa”), jest wskazane poinformować przynajmniej o niektórych pracach tam wydanych. Zostaną tu pominięte artykuły z dziedziny biblistyki i większość z archeologii chrześcijańskiej, natomiast zasygnalizowane tylko te, które mają związek z literaturą wczesnochrześcijańską.

Prace patrystyczne Studium Franciszkańskiego dotyczą przeważnie teologii judeochrześcijańskiej (szczególnie egzegezy patrystycznej i jej związków z judaizmem) oraz zagadnień związanych z terenami Palestyny i Syrii. Ze względu na istnienie naukowego centrum franciszkańskiego w Kairze, niektóre z nich dotyczą również literatury koptyjskiej. W związku z badaniami nad literaturą judeochrześcijańską, uczeni franciszkańscy interesują się szczególnie apokryfami Nowego Testamentu, lecz z prac tych zostaną wymienione tylko najważniejsze, pełny ich bowiem zestaw znajdzie czytelnik w bibliografii do I tomu apokryfów Nowego Testamentu będącego w druku w wydawnictwie TN KUL.

Studium Franciszkańskie wydaje wspomniany już rocznik *Studii Biblici Franciscani liber annuus* (używam skrótu LA), zawierający przeważnie prace z archeologii (wyniki wykopalisk) oraz biblijne. W każdym jednak numerze znajduje się przynajmniej jeden artykuł z dziedziny patrystyki. Obok tego ściśle naukowego pisma franciszkanie wydają miesięcznik „La Terra Santa” (w kilku językach), w którym obok artykułów dewocyjnych znajdują się informacje o rezultatach wykopalisk (bogato ilustrowane), przynoszące wiadomości o odkryciach niejednokrotnie w kilka tygodni po ukończeniu prac wykopaliskowych. Ponadto znajdują się tam zwyczajnie, popularne artykuły teologiczne, często z dziedziny teologii patrystycznej oraz historii wczesnochrześcijańskiej. W sumie pismo informuje sprawnie o odkryciach w Palestynie i literaturze z Palestyną związanej.

Z serii wydawnictw ukazuje się *Collectio Maior*, *Collectio Minor*, *Analecta*, *Quaderni de „La Terra Santa”*. Obszerny katalog (s. 167) z roku 1977 przynosi omówienie poszczególnych pozycji, a nawet czasami i poszczególnych artykułów.

1. Badania dotyczące judeochrześcijaństwa

Trudno jest tu wymienić wszystkie prace wydane na ten kontrowersyjny temat. Należy jednak odnotować kilka zasadniczych pozycji, nieodzownych już dziś dla zrozumienia starożytności chrześcijańskiej.

Praca E. Testa, *Il simbolismo dei giudeo-cristiani* (*Collectio Maior* 14), Jerusalem 1962, s. 590 + 47 tablic, dzięki ogromowi materiału nagromadzonego pozostaje klasyczną, choć w niektórych miejscach podaje tezy dyskusyjne i czasami odczuwa się brak syntezy. Archeolog chrześcijański, patolog, badacz apokryfów musi brać pod uwagę jej rezultaty.

Prace O. B. Battiego o Kościele judeochrześcijańskim i hellenochrześcijańskim pozostają również pracami już klasycznymi. Są to: *The Church from the Circumcision. History and Archeology of the Judaeo-Christians* (Smaller series 2), Jerusalem 1971, s. 326 (wydanie francuskie: Jerozolima 1968; wyd.

portugalskie: Petrópolis 1975) oraz *The Church from Gentiles in Palestine*, 1971, s. 393 (wydanie francuskie: Jerozolima 1965). Ciekawym uzupełnieniem pierwszej pozycji jest praca: *Antichi villaggi cristiani di Galilea*, 1971, s. 333 (wydanie angielskie jest przygotowywane), w której autor publikuje notatki z podróży archeologicznej po Galilei, po wsiach istniejących i nieistniejących, w których odkrywa szczątki starożytne pozwalające zrozumieć wzajemny stosunek judeochrześcijań i hellenochrześcijań.

Próba syntezy osiągnięć badań szkoły franciszkańskiej nad judeochrześcijaństwem jest praca: I. Mancini, *Archéologie Judéo-Chrétienne, notices historiques*, (Collectio minor 10) 1977, s. 149 (wyd. angielskie: Jerozolima 1970, s. 195).

2. Egzegeza patrystyczna

Egzegeza patrystyczną zajmują się szczególnie dwaj profesorowie studium: Emmanuele Testa i Luigi Cignelli. Pierwszy, wybitny znawca literatury judaistycznej i rabinackiej, publikuje prace z pogranicza egzegezy żydowskiej i chrześcijańskiej. L. Cignelli zajmuje się mariologią i jest autorem cennej pracy: *Maria nuova Eva nella patristica greca*, Assisi 1966 (Collectio Assisiensis 3), w „La Terra Santa” publikuje interesujące artykuły popularzacyjno-patrystyczne.

Oto najważniejsze prace E. Testa: *La figura di Noé secondo i SS. Padri*, LA 20(1970)138—165; *Il peccato di Adamo nella Patristica (Gen III)*, Analecta 3, 1970, s. 217; *La dottrina teologica sulla „generazione della secessione”. Contributo alla storia della esegesi su Gen 10, 1—11, 26*, LA 21(1971) 33—53; *I novissimi e la loro localizzazione nella teologia ebraica e giudeo-cristiana*, LA 26(1976)121—169.

Z prac egzegetycznych L. Cignelli należy wymienić: *Maria „Vergine volontaria” nell'esegesi patristica*, LA 22(1972)169—203; *Il titolo „Cristo-Speranza” nell'esegesi patristica*, LA 23(1973)105—150; *L'esegesi di Giovanni 14, 28 nella Gallia del secolo IV*, LA 24(1974)328—358; *Giovanni 14, 28 nell'esegesi di Origene*, LA 25(1975)136—163; *Giovanni 14, 28 nell'esegesi di San Ireneo*, LA 27(1977)173—196.

3. Apokryfy

Szczególne znaczenie dla badania apokryfów ma wydanie dwóch tekstów apokryficznych arabskich. M. E. Provera wydał z rkp. n. 387 Biblioteki Laurencjańskiej we Florencji Ewangelię dzieciństwa arabską, znaną dotychczas z jednego i to nie najlepszego rękopisu opublikowanego przez H. Sike (Utrecht 1697): *Il vangelo arabo dell'infanzia*, Quaderni de „La Terra Santa”, 1973, s. 144. Tekst opatrzonej jest wstępem, komentarzem oraz tłumaczeniem włoskim. Podano również kilka spośród sławnych ilustracji zawartych w kodeksie.

Nie mniej ważną jest publikacja tekstu arabskiego „Historia Józefa rzeźmieślnika”: A. Battista, B. Bagatti, *Historia Joseph fabri lignarii* (Coll. Minor 20), 1978, s. 290 + 19 fig. Obok wydania krytycznego tekstu (autor wykorzystał dziewięć rękopisów, poprzednie wydania były oparte na jednym) wraz z tłumaczeniem włoskim, wstępu i komentarza, opublikowano kilka nieznanych dotychczas tekstów arabskich dotyczących św. Józefa.

Liczne artykuły — szczególnie B. Bagattiego — dotyczące grobu Maryi tak z punktu widzenia archeologii, jak i apokryfów, zostały wyliczone w bibliografii wyżej wspomnianego tłumaczenia apokryfów. Warto tu jednak wymienić dwie prace B. Bagattiego dotyczące ikonografii związanej z apokryfami. Są to: *Ricerche sull'iconografia della Koimesis o Dormitio Mariae*, LA 25(1975)224—253; *Note sull'iconografia di Adamo sotto il Calvario*, LA 27(1977)5—32 + 42 ilustracje.

W drugim tomie „*Studia Hierosolymitana*”, 1976, ukazały się dwie ciekawe prace dotyczące apokryfów. Są to: L. Cignelli, *Il prototipo giudeo-cristiano degli apocrifi assunzionisti* (s. 250—277) oraz S. Voigt, *Une accusation apocryphe contre l'apôtre Jean et son historicité possible* (s. 278—288).

4. Mariologia

Na szczególną uwagę zasługuje tu monumentalna praca niedawno zmarłego G. Giamberardiniego o mariologii koptyjskiej: *Il culto mariano in Egitto*, t. I (pierwsze 6 wieków), wyd. I Cairo 1967, s. 346 + 13 tabl., wyd. II Gerusalemme 1975, s. 330 + 30 ilustr.; t. II (wiek VII-X), Gerusalemme 1974, s. 432; t. III (wiek XI-XX jest w druku). Dzieło to przynosi pierwsze pełne opracowanie mariologii jednego z Kościołów wschodnich w jej rozwoju. Autor, który spędził wiele lat w Egipcie, obraca się swobodnie wśród publikacji koptyjskich i arabskich, publikuje wiele tekstów dotąd zupełnie nieznanych na Zachodzie; trudno jest więc przecenić znaczenie tego dzieła dla historii mariologii. Dodać tu należy, że autor napisał szereg prac z dziedziny teologii koptyjskiej, przeważnie mariologii. Wymienimy tu tylko tematy najważniejszych: *Wniebowzięcie Maryi u koptów* (Jerozolima 1951, s. VIII + 161); *Pośrednictwo Maryi u koptów* (Kair 1952, s. VII + 124); *Niepokalane Poczęcie Maryi u koptów* (Kair 1953, s. VIII + 134); *Konsekracja eucharystyczna w Kościele koptyjskim* (Kair 1957, s. 128); *Boże Narodzenie w Kościele koptyjskim* (Kair 1958, s. 88); *Prymat papieski w Kościele koptów* (Kair 1960, s. 130); *Krzyż u koptów* (Kair 1962, s. 56 + 20 ilustr.); *Los zmarłych w tradycji koptyjskiej* (Kair 1965, s. VI + 448); *Św. Józef w tradycji koptyjskiej* (Kair 1966, s. IV + 305, tł. franc. Montréal 1969) oraz wiele innych artykułów.

O pracach z dziedziny mariologii napisanych przez L. Cignelli wspomniano wyżej.

5. Hagiografia, monastycyzm

Z dziedziny historii monastycyzmu wschodniego, szczególnie palestyńskiego, należy odnotować liczne artykuły w „*La Terra Santa*” poświęcone temu tematowi, nadto dwie publikacje książkowe o charakterze popularyzacyjnym: P. Compagnoni, *Il deserto di Giuda*, 1975, s. 136 oraz G. Melani, *Monachesimo orientale*, 1970, s. 116.

Pracą niewątpliwie odkrywczą, choć kontrowersyjną, jest książka o stylitach: *Les stylites syriens* (Collectio Minor 16) 1975, s. 226 + 48 plansz. Zawiązała ona 3 artykuły: J. Pena, *Martyrs du temps de paix: les stylites*, s. 24—84; P. Castellana, *Les stylites autours de Quac lat Simc an*, s. 86—159; R. Fernandez, *Le culte et l'iconographie des stylites*, s. 163—217. Archeologowie francuskańscy zweryfikowali dane historyczne o stylitach przy pomocy archeologii. Jak się okazało, istnieją do dnia dzisiejszego wspomnienia o nich w nazewnictwie syryjskim i można znaleźć widoczne szczątki po nich w postaci fragmentów kolumn i ich otoczenia. Książka stanowi cenne uzupełnienie klasycznej już pracy H. Delehaye, *Les saints stylites* (Subsidia Hagiographica 14), Bruxelles 1923 (repr. 1962) i bardzo ważnej pracy P. van de Ven, *La vie ancienne de S. Syméon Stylite le Jeune (521—572)*, (Subsidia Hagiographica 32), 2 t., Bruxelles 1962.

Zycie św. Porfiriusza napisane przez Marka Diakona przełożył na język włoski na podstawie tekstu krytycznego H. Grégoire i M. A. Kugener, Paris 1930 (Belles Lettres, Coll. Byzantine) C. Carta, 1971 (Quaderni di Terra Santa), s. 95. Książka jest typowo popularna, ilustracje nie wnoszą wiele nowego. Doprawdy szkoda, że tłumacz mieszkający w Palestynie nie zweryfikował komentarza wyżej wymienionych wydawców i nie naniósł najnowszych danych archeologicznych. W sumie książka nie pasuje do ambit-

nych publikacji franciszkanów i stanowi zaledwie dobrą popularyzację.

Z pozycji hagiograficznych należy odnotować jeszcze pracę C. Cozzolino, *Origine del culto ai santi martiri Ciro e Giovanni in Oriente ed in Occidente*, 1976, s. 269.

6. Inne publikacje

Trzeba również zasygnalizować kilka prac nie mieszczących się w powyższym podziale. Są to: F. Mian, „*Caput Vallis*” *al Sinai in Eteria*, LA 20(1970) 209—223; J. Rézette, *Le mystère de l'Eglise dans la controverse anti-arinne chez s. Athanase*, LA 25(1975)104—118; I. Grego, *La reazione dei giudeo-cristiani nel s. IV* (Quaderni de „La Terra Santa”), 1973, s. 134 (omówiono tu ogólnie polemikę antyżydowską w IV w., a następnie polemiki z Żydami Janna Chryzostoma, Epifaniusza i problem Żydów w synodach IV w.); A. Penna, *Eresie ed eretici in Facondo di Ermiane*, Studia Hierosolymitana, t. 2, 1976, s. 289—308.

Książka zahaczająca jedynie o okres patrystyczny, niewątpliwie jednak godną polecenia jest studium prawne A. Odeh Issa, *Les minorités chrétiennes de Palestine à travers les siècles*, 1976, s. 363. Obejmuje ono problem mniejszości chrześcijańskiej poczynając od hellenochrześcijan i judeochrześcijan (okres patrystyczny s. 25—99) aż do czasów współczesnych.

Na koniec należy odnotować dwa enchiridiony: D. Baldi, *Enchiridion locorum sanctorum*, 1955², podający fragmenty pism poczynając od Pisma św. do XVIII w. (a więc i pisarzy okresu patrystycznego) dotyczących poszczególnych miejsc Palestyny; z zapowiedzi wiadomo, że E. Testa i B. Bagatti przygotowują *Enchiridion dei luoghi e riti sacri di Palestina*.

ks. Marek Starowieyski, Warszawa

2. „Apothegmata”

Pośród pism dotyczących życia zakonnego szczególnym powodzeniem cieszy się ostatnio zbiór myśli Ojców pustyni, tzw. *Apothegmata*. Widać to na podstawie zarówno wydań, jak i tłumaczeń. Mniej jest natomiast studiów nad ich teologią i znaczeniem dla teologii życia wewnętrznego. Jest to zresztą zupełnie zrozumiałe, bo trudno pracować nad teologią czegoś, co nie jest jeszcze kompletnie wydane i w całości poznane. Na wzrost zainteresowania apoftegmatami wpłynęło bliższe poznanie chrześcijańskiego Wschodu, gdzie dotąd stanowią one żywą lekturę ascetyczną, zainteresowanie monastycznym starożytnym oraz typowe dla współczesności badanie teologii ludowej. Niniejsze zestawienie nie ma bynajmniej na celu wyczerpać tematu, ale jedynie wskazać niektóre wydania i przykłady apoftegmatów. Szerszą bibliografię podaje ostatnie wydanie patrologii B. Altanera — A. Stuibera (Freiburg Br.⁸ 1978, s. 239 n., 295 n.) oraz poniższe pozycje, przy których podano bibliografię.

Wydania

Jak powszechnie wiadomo zbiory apoftegmatów można podzielić na dwie grupy: zbiór alfabetyczny (podany według imion starców, którzy je wypowiedzieli) i systematyczny (według cnót, o których traktują). Podstawowym wydaniem pozostaje dla apoftegmatów greckich PG 65, 71—440. Na tym wydaniu oparł się P. B. Paschos w ateńskim wydaniu *Alphabetikon*, 1970² (wyd. Astir), s. 166 (dobre scholia). Szereg nowych apoftegmatów opublikował J. C. Guy w cennym studium *Recherches sur la tradition grecque des Apophthegmata Patrum* (Subsidia Hagiographica 36), Bruxelles 1962, s. 247. Inne

teksty greckie wydał tenże autor w: *Revue d'Ascetique et de Mystique* 33(1957)171—188; *Analecta Bollandiana* 76(1958)419—427; *Recherches de Science religieuse* 50(1962)232—236.

Z wydawnictw apoftegmatów łacińskich zwrócono uwagę na zbiory hiszpańskie. C. W. Barlow, *Martini Bracarenensis opera omnia*, N. Haven 1950, s. 30—51, wydał krytycznie zbiór Marcina z Brakary. J. G. Freire przygotował wydanie krytyczne zbioru Paschazjusza z Dumio: *A versao latina por Pascasio de Dume dos Apophthegmata Patrum*, Coimbra 1971, 2 t., s. 361 + 429; tekst w tomie I — s. 158—340, bibliografia — s. 341—347 (Instituto de Estudos Clássicos). Jest wzór krytycznego wydania, a obszernie wstępy omawiają tradycję rękopiśmienną tego tak ważnego zbioru systematycznego. Nowy zbiór apoftegmatów wydał tenże autor: *Commonitiones sanctorum patrum, Uma nova collecao de apotegmas*, Coimbra 1974, s. 340, tekst — s. 306—398, bibliografia — s. 404—413 (Centro de Estudos Clássicos e Humanísticos, Faculdade de Letras, Coimbra). Omówienie stanu badań nad apoftegmatami łacińskimi przynosi artykuł G. Philippart, *Analecta Bollandiana* 92(1974)353—365, nad apoftegmatami orientalnymi M. v. Esbroeck, tamże 93(1975)381—384. Spis przekładów orientalnych znajduje się w III tomie zbioru L. Regnault'a (por. niżej).

Podstawową pracą pozostaje dzieło W. Bousset, *Apophthegmata. Studien zur Geschichte des ältesten Mönchtums*, Tübingen 1923, wydana reprintem przez Scientia Verlag, Aalen 1969, s. 341.

Zwięzły zarys nauki zawartej w apoftegmatach znajdziemy w artykule J. C. Guy, *Les apophthegmata Patrum*, w: *Theologie de la vie monastique* (Théologie 49), Paris 1961, s. 73—83, oraz w artykule F. Cavallera w: *Dictionnaire de Spiritualité*, t. 1, s. 765—770.

Przekłady

Trudno tu wyliczać wszystkie przekłady apoftegmatów, toteż podajemy jedynie ważniejsze, mające znaczenie dla całości problematyki apoftegmatów.

Na szczególną uwagę zasługuje trzytomowy zbiór wydany przez opactwo Benedyktynów św. Piotra w Solesmes. Pierwszy tom: L. Regnault (opr.), J. Dion, G. Oury (tłum.), *Les sentences des Pères du désert*, 1966, s. 312 — zawiera recenzję Pelagiusza i Jana. Autorzy nie przełożyli *Alphabetikon*, ponieważ istniał jego przekład francuski: J. C. Guy, *Les apophthegmes des Pères du désert*, wyd. Abbaye de Bellefontaine (Textes de spiritualité Orientale 1), bez roku wyd. Drugi tom wydał sam L. Regnault, *Les sentences des Pères du désert. Nouveau recueil*, 1970, s. 339; zawiera on apoftegmata z rkp. Coislin. 126, wyd. Pawła Evergetinos'a, apoftegmata łacińskie, syryjskie, ormiańskie, koptyjskie i etiopskie w przekładzie francuskim. Trzeci tom opatrzony licznymi indeksami i zestawieniami (s. 202—381) zawiera uzupełnienia zbioru alfabetycznego anonimowego i systematycznego greckiego oraz apoftegmata łacińskie i koptyjskie: J. Regnault, *Les sentences des Pères du désert. Troisième recueil et tables*, 1976, s. 383. Trzy tomy L. Regnault'a, zawierające tylko tłumaczenia, ze względu na systematyzację apoftegmatów muszą być brane pod uwagę we wszystkich badaniach tego rodzaju literackiego. Szkoda, że autor czerpie teksty Marcina z Brakary z PL, a nie z wydania krytycznego Barlow'a, zdaje się że mu nie znanego.

Z przekładów francuskich należy odnotować ze względu na jego specyficzny charakter przekład J. C. Guy, *Les paroles des anciens. Apophthegmes des Pères du désert* (Coll. Points), Paris 1976 (Seuil), s. 186. Ten mały wybór, dokonany na podstawie obydwu zbiorów (alfabetycznego i systematycznego), daje przykład tych apoftegmatów, które znajdują się w obydwóch zbiorach i należały — według autora — do tekstu pierwotnego.

Istnieją dwa przekłady włoskie, nie odznaczające się specjalnymi zaletami. Na wspomnienie natomiast zasługuje przekład niemiecki: B. Millera, *Weisung der Väter. Apophthegmata Patrum, auch Gerontikon oder Alphabeticum genannt* (Sophia. Quellen östlicher Theologie 6), Freiburg Br. 1965, s. 517 (Lambertus-Verlag); zawiera on dobry komentarz i obfitą oraz starannie zebraną bibliografię.

Nie ma kompletnego przekładu apoftegmatów na język polski. *Alphabetikon* i wybór innych przygotowuje dla serii *Ojcowie żywi* wydawanej w wyd. „Znak” (wg planu tom 5) s. M. Borkowska OSB. Fragmenty przełożył ks. M. Starowieyski — z *Alphabetikon: Antoni i wybór*, w: *Biogostawiony Maksymilian wśród nas*, w: *W nurcie zagadnień soborowych*, t. 6, Warszawa 1972, 388—404 oraz zbiór Marcina z Brakary, *Znak* 28(1976) 1492—1507.

ks. M. Starowieyski, Warszawa

3. Nowy numer „Jahrbuch für Antike und Christentum”

Tom 21(1978) „Jahrbuch für Antike und Christentum”, poświęcony wybitnemu holenderskiemu badaczowi antyku chrześcijańskiego J. H. Waszink w siedemdziesiąt rocznicę urodzin, przynosi następujące prace: H. Crouzel, *L'imitation et la „suite” de Dieu et du Christ dans les premiers siècles chrétiens, ainsi que leurs sources gréco-romaines et hébraïques*, s. 7—41; A. J. Malherbe, *Pseudo Heraclitus, Epistle 4: The Divinisation of the Wise Man*, s. 42—64; A. Stuiber, *Konstantinische und christliche Beurteilung der Sklaventötung*, s. 65—73; R. v. Haehling, *Ammianus Marcellinus und der Prozess von Skythopolis*, s. 74—101; K. Suso Frank, *Die Bestellung des Abtes nach der Magisterregel*, s. 102—118; J. Doignon, *Être changé en „une nature aérienne” (Hilaire de Poitiers, In Psalmum 138, 24)*, s. 119—124; C. Colpe, *Heidnische, jüdische und christliche Überlieferung in den Schriften aus Nag Hammadi VII*, s. 125—146; M. A. Schatkin, *Idiophones of the Ancient World. Description, terminology, geographical distribution, functions*, s. 147—172. Reszta tomu zawiera omówienia książek (s. 173—204). Żałować należy, że tom nie zawiera bibliografii prac holenderskiego uczonego, jaką zwykle się umieszcza w takich okazyjnych numerach.

ks. M. Starowieyski, Warszawa